

LAWRENCE KOHLBERG
I LES IDEOLOGIES EN EDUCACIÓ
LAWRENCE KOHLBERG
Y LAS IDEOLOGÍAS EN EDUCACIÓN
LAWRENCE KOHLBERG
AND IDEOLOGIES IN EDUCATION

*José Eduardo Moreno**
*Lucas Marcelo Rodríguez***

DOI: 10.7203/anuari.psicologia.18.2.141

Resum

La majoria dels articles publicats al voltant de les aportacions de Lawrence Kohlberg fan referència fonamentalment a la seua faceta com a investigador del desenvolupament moral més que al seu enfocament de l'educació moral. En aquest treball s'exposen les principals aportacions de Kohlberg presentats al seu article sobre *Desenvolupament com a fi de l'educació* i als seus treballs posteriors al voltant de l'educació moral. Es presenten les tres ideologies educatives o grans corrents en l'educació occidental que, segons Kohlberg, han tingut una gran continuïtat a pesar dels canvis històrics i que han anat assumint i incorporant els avanços de la Psicologia, a saber: transmissió cultural, romàntica i progressiva.

Kohlberg s'interroga sobre els fonaments filosòfics, ètics, epistemològics, i psicològics de les ideologies educatives, actitud no del tot freqüent en investigadors de la Psicologia evolutiva i educativa. Després es presenten les

* Centro de Investigación Interdisciplinaria en Valores, Integración y Desarrollo Social de la Pontificia Universidad Católica Argentina. Buenos Aires 239, Paraná, Provincia de Entre Ríos, Argentina. Correspondència: <jemoreno1@yahoo.com>. Tel. (54) (11) 47571292.

** Centro Interdisciplinario de Investigaciones en Psicología Matemática y Experimental (CIIPME – CONICET) Pontificia Universidad Católica Argentina. Buenos Aires 239, Paraná, Provincia de Entre Ríos, Argentina. Correspondència: <lucasmarcelorodriguez@gmail.com>. Tel. (54) (343) 4072051.

estratègies per a la definició d'objectius i per a l'avaluació de l'experiència educativa en les tres ideologies educatives estudiades. D'aquesta manera, a l'article es tracta de sistematitzar i oferir una síntesis expositiva sobre l'educació moral segons L. Kohlberg amb algunes consideracions crítiques.

Paraules clau: desenvolupament moral, educació moral, ideologies en educació i teories cognitives.

Resumen

La mayoría de los artículos publicados acerca de los aportes de Lawrence Kohlberg hacen referencia fundamentalmente a su faceta como investigador del desarrollo moral, más que a su enfoque de la educación moral. En este trabajo se exponen los principales aportes de Kohlberg presentados en su artículo sobre el Desarrollo como meta de la educación y en sus trabajos posteriores acerca de la educación moral. Se presentan las tres ideologías educativas o grandes corrientes en la educación de Occidente que, según Kohlberg, han tenido una gran continuidad a pesar de los cambios históricos y que han ido asumiendo e incorporando los desarrollos de la Psicología, a saber: transmisión cultural, romántica y progresiva.

Kohlberg se interroga acerca de los fundamentos filosóficos, éticos, epistemológicos y psicológicos de las ideologías educativas, actitud no del todo frecuente en investigadores de la Psicología evolutiva y educativa. Luego se presentan las estrategias para la definición de objetivos y para la evaluación de la experiencia educativa en las tres ideologías educativas estudiadas. De este modo, en este trabajo se intenta sistematizar y brindar una síntesis expositiva acerca de la educación moral según L. Kohlberg con algunas consideraciones críticas.

Palabras clave: desarrollo moral, educación moral, ideologías en educación, teorías cognitivas.

Abstract

Most of the articles published about the contributions of Lawrence Kohlberg refer mainly to his role as a researcher of moral development, rather than to his approach to moral education. In this paper the main contributions of Kohlberg presented in his article about Development as a goal of education and in his later works about moral education are exposed. It is presented the three educational ideologies or major trends in education in the West that, according to Kohlberg, has had great continuity despite the historical changes and have been assuming and incorporating the developments of Psychology: cultural transmission, romantic and progressive ideologies.

Kohlberg wonders about the philosophical, ethical, epistemological and psychological foundations of educational ideologies, an attitude not entirely common in researchers of developmental and educational psychology. Then

it is presented the strategies for the definition of objectives and for the evaluation of the educational experience in the three educational ideologies studied. In this way, this paper attempts to systematize and provide an expository synthesis about moral education according to L. Kohlberg with some critical considerations.

Key words: moral development, moral education, ideologies in education, cognitive theories.

Introducció

La majoria dels articles publicats al voltant de les aportacions de Lawrence Kohlberg fan referència fonamentalment a la seua faceta com a investigador del desenvolupament moral, més que al seu enfocament de l'educació moral. Els seus principals treballs en els que presenta la seua teoria del desenvolupament són: *The child as a moral philosopher* (Kohlberg, 1968a), *Continuities and discontinuities in child hood and adult moral development* (Kohlberg i Kramer, 1969), *Moral stages and moralization: The cognitive-developmental approach* (Kohlberg, 1976) i *The measurement of Moral Judgement* (Colby i Kohlberg, 1987).

Però també, ja des del seu començament, Kohlberg va manifestar la seua preocupació per contribuir a l'educació moral (Kohlberg, 1968b; Kohlberg, 1972), així s'observa molt clarament el seu treball *Development as Aim of Education* (Kohlberg i Mayer, 1972), com també en treballs posteriors (Kohlberg, 1976; Kohlberg, 1980).

No han passat desapercebudes les seues teories sobre els estadis del desenvolupament moral i els mètodes d'ensenyament basats en ells, però la seua postura al voltant de l'educació és bastant ignorada. Kohlberg manté que el desenvolupament és l'únic fi que pot justificar l'acció educativa i l'única possibilitat de fer front a les postures en educació moral que pretenen adoctrinar, inculcar, com també a les relativistes.

Moshe Blatt en 1965 va començar a interessar-se per l'aplicació a l'educació de les teories kohlbergianes sobre el desenvolupament de raonament moral i va proposar a Kohlberg (Blatt i Kohlberg, 1975) la realització d'una tesi doctoral sobre l'educació moral. Blatt va considerar que l'educació no ocupava un lloc important a les inquietuds teòriques de Kohlberg. Adell (1990) sosté que eixa falta de valoració d'allò educatiu en Kohlberg segurament sigui per què

al considerar el raonament moral com una dimensió evolutiva, Kohlberg era molt escèptic al voltant de la possibilitat que pugues modificar-se mitjançant la intervenció educativa. Es considera que si als subjectes se'ls presenten, sistemàticament, raonaments morals que corresponen a

un estadi per damunt del propi, es sentiran atrets pels mateixos; es a dir, es veuran estimulats a desenvolupar el seu judici i raonament per arribar a l'estadi superior (Blatt i Kohlberg, 1975).

D'aquesta manera, Blatt va desenvolupar una sèrie d'experiències grupals mitjançant discussions utilitzant dilemes morals. Hi ha tres elements fonamentals sobre els que s'assenta l'anomenat Efecte Blatt (Blatt i Kohlberg, 1975) són:

- Dilemes morals que creen conflictes cognitius entre els estudiants.
- Dins del grup, barreja de subjectes a diferents estadis amb una disparitat raonable. Fa possible l'exposició a raonaments més sofisticats que el propi a la major part d'estudiants.
- Actitud socràtica del propicia debats oberts i intel·lectualment estimulants. El professor ha de procurar portar endavant per mitja d'arguments d'un nivell elevat; hi ha que moderar el mode en que els alumnes exposen les seues opinions la major part del temps; intervenir per resumir la discussió, aclarir punts, enriquir el debat i, a voltes, presentar el propi punt de vista (Blatt i Kohlberg, 1975).

Linde Navas (2009a, 2010) considera que les aportacions de Blatt complementen molt be el punt de vista de Kohlberg. Per a aquest autor l'única forma èticament acceptable de l'educació moral es l'estimulació del desenvolupament moral per mitjà del progrés als estadis del judici moral, doncs semblava que el desenvolupament és l'únic fi justificable de l'educació i l'únic mode d'evitar tant el relativisme com l'adoctrinament.

Cap assenyalar que el pensament de Kohlberg té com a punt de partida l'obra de Jean Piaget: *El criteri moral en l'infant* (1932), obra que no va ser continuada ni per Piaget ni per cap dels seus deixebles. A la meitat de la dècada dels 50 Kohlberg assumeix la tasca de donar continuïtat a aquesta línia d'investigació aplicant a la comprensió del desenvolupament del judici moral el concepte de desenvolupament en estadis, concepte aplicat per a l'estudi del desenvolupament cognitiu. Aquesta tasca va ser portada a terme amb creativitat i críticament. El primer estudi de Kohlberg sobre el desenvolupament moral va ser la pròpia tesi doctoral, defensada a l'any 1958, el focus d'interès de la qual radicava al desenvolupament de l'autonomia al judici moral dels infants d'entre 10 i 16 anys. Es va centrar en la distinció de Piaget entre heteronomia i autonomia moral.

Es pot afirmar que Kohlberg va assolir un perfil propi amb els treballs realitzats entre 1966 i 1972. Posteriorment, es va incorporar com a investigador i docent a la Universitat de Harvard on va fundar el Centre per al Desenvolupament Moral i l'Educació Moral en 1974; des d'ací va aconseguir projectar les seues investigacions sobre el desenvolupament moral així com les seues

propostes en educació moral. Al mateix any 74 Kohlberg i el seu Centre van rebre un subsidi per portar endavant i establir un projecte de Comunitat Justa basat en la seua teoria del Desenvolupament Moral a una *High School* estatal. Aquest model de Comunitat Justa representa l'intent de Kohlberg per introduir allò col·lectiu i, al mateix temps, protegir els drets individuals. A més aquest mateix model el va fer replantejar-se les seues primeres tesis al voltant de la importància dels continguts en l'educació moral. Després d'anys fent crítiques a l'escola tradicional, Kohlberg va admetre la necessitat de fer lloc als continguts de la moralitat, assenyalant que la unitat d'eficàcia de l'educació no es sols l'individu (Elorrieta-Grimalt, 2012). Kohlberg anomena «mètode d'ensenyament ètic» al que dissenya una forma d'escola que s'assembla a la vida escolar d'una comunitat justa, posseint una estructura democràtica de participació en la que el dret a la llibertat de cada subjecte es compatible amb el dels altres individus, mantenint com a trets superiors la reversibilitat i imparcialitat (Díaz, 2015).

Es considera molt favorable en Kohlberg que es qüestione al voltant dels fonaments filosòfics, ètics, epistemològics i psicològics de les ideologies educatives, actitud no del tot freqüent en investigadors de la Psicologia educativa i evolutiva.

A aquest treball es pretenen exposar les principals aportacions de Kohlberg a l'article sobre «El desenvolupament com a meta a l'educació» i als treballs posteriors. D'aquest mode tractem de sistematitzar i aportar una síntesi expositiva amb algunes consideracions crítiques.

A la dècada dels 60 es produeix un fort qüestionament als models tradicionals de l'educació moral, fonamentalment per la irrupció de corrents subjectivistes i relativistes que qüestionen els valors objectius, universals i permanents. L'individu passa a ser qui estableix allò que és bo i allò que és dolent, és qui sanciona moralment una conducta. Els valors des d'aquesta perspectiva, són creacions personals i històriques, canviant ja que són producte de les diferents interpretacions de l'experiència humana.

Lawrence Kohlberg considera que davant aquesta crisi sols existeixen dos posicions bàsiques: la conservadora i la lliberal-progressista (Moreno, 2002).

La postura conservadora pretén retrocedir als valors i moral tradicionals. Adverteix una decadència en la moralitat, tant sexual com política i un deteriorament a les institucions educatives, les que deuriem retornar a les bases acadèmiques tradicionals per al disseny del currículum. Remarquen el respecte a les estructures d'autoritat, disciplina i ordre moral, basant-se en la salvaguarda de l'ortodòxia religiosa front als humanismes seculars de caràcter filosòfic.

La postura lliberal-progressista a la que s'adscriu Kohlberg, es defineix pel redescobrimient de l'existència de principis morals subjacents a la fe lliberal i la necessitat de que dits principis es tinguen en compte a l'educació. Sosté que el lliberalisme nord-americà va quedar fascinat pel desenvolupament cien-

tífic i tecnològic, al que visualitzà com a instrument únic per al progrés social, oblidant-se dels principis morals presents a la Declaració d'Independència i la Constitució. Es va reemplaçar la fe en la justícia per la fe en la tecnologia, però com aquesta fe als instruments racionals, els ha desil·lusionat, ha anat creixent la consciència sobre la necessitat de tenir fins racionals o sòcio-morals i principis d'acció, com també de poder materialitzar aquestes metes a l'educació (Hersh, Reiner i Paolitto, 1984).

A aquestes causes atribueix l'augment i difusió de les seues teories, que formen part d'una resposta cultural global. Com a resposta a la denominada revolució conservadora, Kohlberg es posiciona amb els oponents, es a dir, amb la renovació liberal. Aquesta renovació va tenir, al segle XX, un gran animador; Franklin D. Roosevelt que mitjançant la seua gestió entre 1933 i 1945 va traure EE.UU. de la crisi del '30 provocada pels governs conservadors. La política del New Deal va permetre el ressorgir de la fe lliberal i recuperar la presència nord-americana com a potencia mundial.

Dins del marc de la renovació lliberal, l'educació juga un paper central i Kohlberg es un dels principals promotors. Aquest autor sosté que tan sols la ideologia educativa a la que anomena progressiva es capaç de donar els elements necessaris per a una adequada comprensió del procés educatiu. Açò es deu a que la ideologia educativa progressiva es fonamenta a la Psicologia cognitivo-evolutiva, una epistemologia interaccionista i una ètica lliberal a la que anomena ètica racional del desenvolupament, concepte que tractarem més endavant.

Kohlberg apunta que existeixen tres grans corrents a l'educació d'Occident que han tingut una gran continuïtat malgrat els canvis històrics i que han anat incorporant i assolint els avanços en Psicologia.

Ideologies educatives

La ideologia educativa de la transmissió cultural

Aquesta ideologia educativa es centra a transmetre als alumnes, valors, normes i informació del passat, es a dir, l'herència cultural. La tasca educativa es redueix a un passatge de l'herència cultural d'una generació a la següent amb la major fidelitat possible. Associar l'educació amb la transmissió d'allò culturalment donat no suposa, per sé, que els valors, normes i coneixements no canvien; no són estàtics.

Aquesta ideologia educativa, per a Kohlberg, comprèn dos variants:

– Enfocament acadèmic tradicional: Emfatitza la transmissió de valors i coneixements clàssics d'Occident. Es defineix com humanista i valora l'ensenyament de matèries humanístiques com la literatura, la filosofia i les llengües

clàssiques, entre altres. Busca inculcar valors mitjançant els continguts educatius de les matèries.

– Enfocament tecnològic educatiu o de modificació de conductes: Kohlberg ho considera l'ala radicalitzada d'aquesta ideologia. Es centra a al transmissió de les habilitats i hàbits necessaris per adaptar-se a la nova societat tecnològica, B. F. Skinner és el seu principal representant. Els valors i les habilitats s'inculquen mitjançant tècniques que suposen sistemes de recompensa i càstig.

Aquest últim enfocament és, al nostre parer, al que Kohlberg dedica especialment la seua atenció quan analitza els supòsits ètics, epistemològics i psicològics de la ideologia de la transmissió cultural, deixant de banda l'ètica tradicional, les teories de la perfecció de l'home i de l'educació de les virtuts que fonamenten el anomenat enfocament acadèmic.

Kohlberg manté que els «tecnòlegs educatius» avaluen l'èxit personal en termes d'habilitat per internalitzar les respostes mostrades i de respondre de manera favorable a les exigències del sistema social. Igualment, els «tradicionalistes» de l'enfocament acadèmic mantenen que tan allò ensenyat com allò avaluat a l'educació es el culturalment es dona. Segons Kohlberg ambdós variants parteixen del supòsit que els valors i coneixements primer es localitzen a la cultura i després s'internalitzen per mitjà de la imitació de models de conducta adulta o per mitjà de la instrucció inculcadora o la recompensa i el càstig.

L'objectiu és infondre determinats valors que són considerats com desitjables, ja siga per aconseguir l'adhesió a un ordre establert o per formar una actitud radical de crítica i oposició sistemàtica a dit ordre. Segons el pensament kohlbergià aquest enfocament inculcador es basa en concebre a l'home com a ser fonamentalment receptor i poc creatiu.

Kohlberg parteix d'una classificació que diferencia els models educatius en autoritaris i no autoritaris. La ideologia educativa de la transmissió cultural es classificada com prototípicament autoritària i congrega a aquesta ideologia postures molt dissímils pel sol fet d'emfatitzar la necessitat de donar contingut doctrinal a l'ensenyança. Deprecia la inculcació i el fet d'adoctrinar al·legant que el subjecte de la educació deixa de ser el protagonista, s'ignora la seua llibertat i, per tant, no descobreix els valors per si mateixa ni opta lliurement per ells.

En aquest sentit es comparteix parcialment la seua crítica, especialment si es fa referència a aquells adoctrinadors que pretenen estampar «valors» en els educands i no estimulen el descobriment personal dels mateixos. Però es justament aquesta problemàtica la que diferencia en major mesura l'enfocament al que denomina acadèmic-tradicional, o al menys als educadors que es fonamenten en una filosofia realista clàssica i als quals Kohlberg sembla incloure en aquest apartat, respecte als tecnòlegs de la educació d'origen conductista. No es molt correcte agrupar a una mateixa categoria l'ensenyament moral des d'una postura filosòfica aristotèlica o tomista amb l'ensenyament proposat per Skinner.

Al respecte Emilio Komar (1982) a un treball dedicat a l'encarnació de valors, quan va analitzar la postura occidental tradicional, va afirmar que la internalització de valors entesa com procés «d'estampat» s'inscriu per la seua naturalesa dins l'òrbita del domini, del control i, per tant, de la manipulació; el que els grecs anomenarien *enkrátēia* –oposat a *areté*, virtut–. Ens assenyala que aquesta distinció entre la virtut moral –*areté*– i el domini –*enkrátēia*– ha sigut molt desenvolupada per Aristòtil com assenyala al *Comentari a l'Ètica de Nicómaco: Santo Tomás de Aquino*. Segons aquesta postura tradicional de la mesura de la moral es la realitat objectiva del ser, que de cap forma es vista sols extrínsecament, com material que ha de ser plasmat per la raó, sinó com a ordre ple de sentit i valors que deuen ser tinguts en compte.

L'abandonament d'un ordre moral sorgit a l'ordre natural no implica sostenir que l'activitat educativa siga un «natural imposar» al sentit que no compete per a res la lliure decisió (Millán, 1979). El respecte de la persona i de la llibertat de l'educand han sigut debats centrals en l'educació acadèmica tradicional que busca aconseguir la perfecció de l'home, en tant que obre per mitjà de diversos mitjans i circumstàncies.

Respecte al tema d'adoctrinar o inculcar, considerem que posseir una formació doctrinària pot ajudar a la rectificació de conductes, a més, l'home necessita justificació o suport racional per les seues actuacions. Aquestes raons o justificacions influeixen en la conducta, influenciades a la volta per altres factors. La bona disposició d'ànim no es suficient per determinar l'honestat de la conducta. La doctrina és indispensable, encara que no és suficient per a la plena possessió de les virtuts morals. A més, l'enfocament tradicional no sols valorà l'ensenyament doctrinal sinó també l'educació; per exemple, el testimoni permanent de l'educador –conductes moralment imitables–, mètode que no podem anomenar com autoritari o «estampador de valors», donat que es basa en que la veritat moral actua per si mateixa. En aquest sentit, l'educador «desprèn» i ens commou amb el seu exemple, no imposa o estampa valors.

Finalment, volem recordar el sentit tradicional del concepte d'educació que prové de *educere*, treure a la llum. Educar es desenvolupar, fer eixir allò que l'home és. A més, l'educació no és sols eduir sinó també perfeccionar a l'home i una invitació a actualitzar les seues potencialitats. Per tot això es considera que no es pot englobar la postura educativa tradicional amb la postura conductista baix una mateixa ideologia educativa.

Aquesta simplificació taxonòmica de Kohlberg se suposa obeeix a la intenció de definir la seua postura com a contraposada tant a l'autoritària, antidemocràtica, que sobrevalora i dona prioritat a l'ordre, com a postura anàrquica que desvirtua la llibertat a l'exaltar-la i idolatrar-la.

Transmetre valors, atorgar a les noves generacions allò millor, intentar que eviten els errors que varen cometre els pares i mestres, es a dir, aprendre de la

experiència acumulada i no començar de cero, és realment voler i educar als infants i joves. Transmetre no es sinònim d'imposar o estampar, encara que a voltes, alguns mals educadors actuen com si ho fora.

Així mateix, autors que tenen una perspectiva més constructivista no són tan crítics de la transmissió de valors; Zeledón (2016) basant-se a les idees del filòsof Gadamer, afirma que per la salvació de la societat es necessari una educació moral que reforçe la família donat que és la base de la societat; però a més transmeta el sentit de la llibertat, açò és, requereix de famílies que transmeten valors. El sentit de la llibertat es transmet i no es garanteix i no està garantit per una suposada neutralitat valorativa.

Ideologia educativa romàntica

Esta ideologia sosté que allò provinent del xiquet, sorgit a l'interior, es l'aspecte fonamental del seu desenvolupament; conseqüentment, el context pedagògic deu de limitar-se a adoptar una actitud permissiva mitjançant la qual es permet que broste allò «bo» intern de l'infant i allò «roí» quede baix control.

Valoritza l'experiència al marge de tota construcció teòrica, rebutjant al coneixement racional pel fet de no poder captar plenament la realitat concreta. Segons aquesta postura l'ensenyament de valors, idees i actituds pertanyents a altres persones, per mitjà de la reiteració i l'aprenentatge memorístic, impedeixen l'emergència de les tendències espontànies cap als valors positius. Manté la primacia de la intuïció i del sentiment sobre la raó i l'anàlisi.

La ideologia romàntica parteix d'una actitud de rebel·lió com a reclam del dret de cada persona a disposar del seu destí, basat en un individualisme radical. Proclama una «rebel·lió de l'esperit» contra tota norma. La norma fonamental es mantenir-se fora de tota norma, rebutjant la noció de mesura i exaltant allò incommensurable.

Per altra banda, Kohlberg ens diu que aquesta ideologia es fonamenta en la metàfora biològica de la salut i el creixement que equipara el desenvolupament físic òptim amb la salut mental.

El component mecànic de l'enfocament de transmissió cultural –conduc-tista– es reposat pel component orgànic; allò atomitzat i parcial pel global o totalitzador. L'orientació educativa romàntica es fonamentalment dinàmica i no com la postura de la transmissió cultural que és estàtica. Valoritza allò multi-forme i allò divers front al caràcter homogeneïtzant de l'educació skinneriana.

A.S. Neill es un clar representant d'aquesta ideologia educativa i en la seua obra «Summerhill» (Neil, 1960) es pot observar amb major detall els supòsits i propòsits de la mateixa.

La ideologia educativa progressiva. L'educació com a desenvolupament

Kohlberg i Mayer (1972) van afirmar que John Dewey va ser qui va formular per primera volta la postura progressiva. Dewey manté que tant l'educació moral com la intel·lectual tenen les seues bases a l'estimulació del pensament actiu de l'infant sobre qüestions morals. Posteriorment, aquesta postura va ser enriquida per les aportacions dels psicòlegs com Piaget i per filòsofs com J. Rawls i R. S. Peters. Rawls proposa com necessari el consens polític, que s'aconsegueix per mitja del diàleg entre totes les persones interessades en la justícia, es a dir, tots els ciutadans.

Considera que allò important es que el resultat d'aquest diàleg garanteixi la màxima llibertat personal compatible amb la dels altres; els participants als debats polítics sobre justícia han d'obstinar-se per situar-se en una posició de neutralitat, distinta a la dels propis interessos, de tal manera que cap imposi la seua concepció personal del bé com a superior a la dels altres. En aquest debat al voltant del que es just no es busca la veritat i el bé, sinó que aquests principis surtin a partir del consens entre les parts (Elorrieta-Grimalt, 2012). Per tant, la base filosòfica de Kohlberg es el pragmatisme funcional-genètic.

Per a Kohlberg la postura progressiva amb la seua fonamentació en la Psicologia cognitiva del desenvolupament, l'epistemologia interaccionista i la filosofia ètica racional del desenvolupament, ofereix un fonament clar per la comprensió del procés educatiu.

La ideologia progressiva veu a l'educació com a estimuladora de la interacció natural dels xiquets i la societat amb el medi. La meta de l'educació, a diferència de la postura romàntica, es aconseguir un estadi superior quan s'és adult, no tan sols garantir un funcionament sa de l'infant al present. Açò requereix un medi educatiu que estímul activament el desenvolupament mitjançant la presentació de problemes o conflictes genuïns que l'educand siga capaç de resoldre (Ellis, 2014). L'enfocament progressiu es centra en la interacció de l'infant, entenent-lo com a pensant actiu a un medi que planteja conflictes cognitius. L'experiència educativa no sols fa pensar a l'infant sinó que organitza simultàniament la cognició i l'emoció.

El desenvolupament moral per la postura progressiva implica un desenvolupament cognitiu, encara que no és suficient, requereix d'interacció en situacions de conflicte.

Kohlberg té en compte a l'altre en l'educació moral quan promou la interacció i discussió entre alumnes sobre un dilema, però no valora suficientment variables com la empatia; font de motivació moral per què estímula la preocupació general pel benestar dels altres (Martí-Vilar, Palma i Cortés, 2014).

Kohlberg resumeix els postulats progressius de la següent manera:

1. Les metes educatives poden identificar-se amb el desenvolupament, tant intel·lectual com moral. La educació es concebuda com una experiència continua i el seu autèntic fi deu de ser el mateix que el desenvolupament.
2. L'educació deu de promoure les condicions necessàries per avançar a través dels estadis seqüencialment ordenats.
3. La definició progressiva dels objectius i processos educatius requereix tant d'un focus filosòfic o ètic, com d'un focus científic psicològic. Per fonamentar l'educació com a desenvolupament, es precis explicar filosòficament per què un estadi superior es millor i més adequat que un estadi inferior. A més al definir els objectius emocionals basats en principis ètics o lògics, es deu considerar que puguen traduir-se en termes d'estadis psicològics de desenvolupament.
4. La comprensió dels principis ètics o lògics es una meta central a l'educació. Aquesta comprensió es la contrapart filosòfica necessària de l'afirmació a nivell psicològic de que la meta de l'educació es el desenvolupament de la persona a través d'estadis cognitius i morals; els superiors es caracteritzen per que el subjecte construeix, per si mateix, els principis morals i lògics. Aquests principis, a la seua volta, són elaborats per la filosofia i la ciència.
5. La noció d'educació com assoliment d'estadis superiors de desenvolupament que suposen la comprensió de principis, es central tant per la doctrina platònica de l'educació lliberal com per la noció de Dewey d'educació democràtica. La meta de l'educació democràtica deu de ser el desenvolupament d'un caràcter lliure i fort. Sols l'educació democràtica es capaç de formar persones lliures capacitades per fer eleccions morals. L'educador democràtic deu d'estar orientat per un conjunt de principis ètics i psicològics que deurà presentar als seus alumnes de manera oberta, per possibilitar la seua crítica i una millor comprensió dels mateixos. A la postura contrària la denomina «docent-rei» i se li atribueix tant als modificadors de la conducta que posseeixen una ideologia conductista de control del comportament, com al «docent-psiquiatra» que té una ideologia de promoure la salut mental dels seus alumnes. Ambdós no expliciten als seus alumnes la ideologia que sustenten i impedeixen que avaluen l'eficàcia o no de la mateixa per si sols.
6. La noció d'educació pel desenvolupament i pels principis es liberal i no inculcativa. Es fonamenta en mètodes oberts d'estimulació per mitjà d'una seqüència d'estadis, en una direcció de moviments que és universal per a tot infant, i per tant, natural.
Kohlberg diu que la ideologia educativa progressiva alberga un caràcter idealista més que pragmàtic o orientat cap a l'adaptació. Afirmar que l'idealisme de Dewey avalat pels descobriments de Piaget, mostra que tots els xiquets són filòsofs que busquen organitzar les seues vides en relació

a patrons universals de significat. Al parlar de l'idealisme de la postura progressiva fem referència a l'actitud per la qual es considera fonamental orientar les accions humanes mitjançant ideals, imaginats i realistes.

Kohlberg no planteja l'existència de valors absoluts, però tampoc és relativista a l'afirmar que no tot es igualment bo. Considera que existeixen principis que posen un caràcter abstracte i universal que serveix de guia de la conducta de les persones en situacions particulars, allò que implica la possibilitat d'us lliure i autònom de la raó per la configuració de criteris que serveixen per justificar i guiar formes concretes de conducta.

Finalment es important destacar que el pensament kohlbergià és continuador de la lluita de Dewey contra la injusta distinció entre educació acadèmica i educació professional que restringeix l'ensenyament moral a la primera.

La ideologia progressiva se postula com superadora d'estes injustícies al crear les bases, amb la seua teoria dels estadis jeràrquics del desenvolupament cognitiu i moral, per a la promoció moral de les persones més enllà de les diferents modalitats educatives i els seus respectius plans d'estudi.

Kohlberg proposa el que denomina un procés educatiu democràtic vertader.

En la taula 1 poden apreciar-se sintèticament les metes de l'educació moral en cada una de les ideologies educatives proposades per Kohlberg.

William O'Neill (1981), a diferència de Kohlberg identifica sis ideologies educatives, les tres primeres s'ubiquen a una tendència conservadora i les tres restants a una postura liberal:

- a) Fonamentalisme: el coneixement com a ferramenta per a reconstruir la societat en busca de marcs previs de l'excel·lència moral. S'anteposen les normes d'un grup particular religiós, cultural o polític.
- b) Intel·lectualisme: el coneixement com a fi en si mateix. La veritat com a valor intrínsec. L'estabilitat per damunt de la necessitat de canvi.
- c) Conservadorisme: el coneixement per l'ús social com a mitja de realització dels valors socials existents. L'home enfronta la seua realització més elevada com a membre efectiu de l'ordre social establert.
- d) Liberalisme: el coneixement com a eina necessària per a la solució de problemes pràctics. L'educació com a desenvolupament d'efectivitat personal.
- e) Liberacionisme: el coneixement com a eina necessària per aconseguir les reformes socials demandades. Es centra en les condicions socials que bloquegen la completa realització de les potencialitats individuals.
- f) Anarquisme: el coneixement com producte natural de la vida diària. La lliure opció i l'autodeterminació a un escenari social sà i humanista. Plantetja eliminar o minimitzar la necessitat d'escoles formals.

TAULA 1
Ideologies educatives segons L. Kohlberg

	<i>Transmissió cultural</i>	<i>Romàntica</i>	<i>Progressiva</i>
<i>Metes de l'educació</i>	La internalització de valors i coneixements culturals. Centrada a l'escola. Emfatitza la disciplina i ensenyances referides a l'ordre social, allò comú, allò establert. Prima allò racional.	Crear un ambient no conflictiu capaç de fomentar un desenvolupament sa. Centrada a l'alumne. Emfatitza la llibertat i drets de l'educand, allò singular, allò personal i allò original. Valoritza el coneixement intuïtiu i els sentiments.	Assolir en l'adulesa l'estadi o nivell superior del desenvolupament. Centrada a la interacció alumne-medi escolar. Emfatitza el coneixement, com a canvi o actiu als patrons de pensament, realitzats mitjançant l'experiència en la resolució de problemes.
<i>Educació moral</i>	La moralitat com aprenentatge de les regles culturalment acceptades	La moralitat com el simple desplegament i externalització dels impulsos i emocions. Com a desplegament espontani d'un patró innat.	La moralitat com a canvi o actiu als patrons de resposta a situacions socials problemàtiques. La justícia com a reciprocitat entre un individu i els altres, en el seu medi social.

Font: Moreno (2002).

Les ideologies educatives i el proces educatiu

Una volta presentades les tres corrent ideològiques de l'educació occidental amb els seus respectius supòsits; Kohlberg considera com aquests tracten alguns dels més importants problemes del procés educatiu.

Les estratègies per la definició d'objectius i per la avaluació de l'experiència educativa són per a ell els problemes objectiu i més polèmics. Es considera, a continuació, les estratègies per a la definició d'objectius a les tres ideologies estudiades.

Ideologia de la transmissió cultural i la seua estratègia per a la definició d'objectius

El moralisme conservador està orientat a oferir continguts morals i a ensenyar als xiquets comportaments morals, el que importa es el comportament

o el resultat final de dita educació moral i no el seu procés ni el raonament crític. Defineix els objectius a curt termini o immediats en termes de regles, normes de coneixement, i conducta apreses en el sistema escolar. Mentre que els objectius a llarg termini els defineix en funció del poder i posició assolits al sistema social.

L'èxit professional, el nivell d'ingressos o el prestigi permeten avaluar l'èxit de l'educand en assolir els fins últims del procés educatiu. L'interès últim d'aquesta ideologia radica en mantenir l'actual conformació de la societat, denominat *status quo* i en tractar de millorar i equiparar les oportunitats i possibilitats per aconseguir una incorporació i integració exitosa al sistema. D'aquesta manera la ideologia adopta el model skinnerià de maximitzar el reforç que dona el sistema a cada individu amb la condició de mantenir-ho.

Kohlberg anomena estratègia de la Psicologia industrial a la que manté la ideologia educativa de la transmissió cultural per a definir els objectius. Considera que aquesta estratègia no ha explicat el seu marc teòric, si bé es clara la seua postura relativista social. Aquest relativisme subjeu a totes les proves d'habilitats que administren al avaluar, tant pel criteri estadístic que fonamenta la inclusió dels ítems a les proves sense fer derivacions des d'algun principi epistemològic al voltant dels models adequats de pensament i coneixement, com també per intentar predir l'èxit a un sistema, sense qüestionar-se al voltant de si dit sistema confereix èxit d'una manera èticament justificable, o si l'èxit en si mateix es una meta èticament justificable.

Les proves d'adquisició de coneixement intentaren ser un sistema de selecció més imparcial que el de considerar les qualificacions dels mestres, la qualitat de l'escola d'on provenien o les recomanacions, per exemple. Aquestes suposen una intenció d'aconseguir la igualtat d'oportunitats. Kohlberg als seus estudis longitudinals demostra com les proves d'adquisició de coneixement fracassen en predir l'èxit en la vida posterior i que l'adquisició escolar no prediu res de valor que no sigui l'adquisició en si mateixa.

Ideologia educativa romàntica i la seua estratègia per a la definició d'objectius

Aquesta ideologia tracta de definir els objectius educatius en termes d'un «conjunt de virtuts», un grup de trets que caracteritzen un ideal de salut o una personalitat funcionant plenament, autorealitzant-se. Es fonamenta l'elecció d'objectius en les teories psicològiques d'una personalitat espontània, creativa i segura de si mateixa d'on sorgeixen els criteris de valor. La conveniència d'un criteri educatiu es deriva de proposicions psicològiques per les quals un determinat tret es considerat com a representant de salut o malaltia psíquica. És, per tant, una postura psicologista al voltant de la definició dels objectius educatius.

Aquesta estratègia de «conjunt de virtuts» per a la selecció d'objectius l'adopten amb facilitat els docents com molt natural. Per a Kohlberg hi ha arbitrarietat i vaguetat en aquests esforços d'utilització de termes que descriuen trets comuns de personalitat per a definir normes i metes educatives. Ens assenyalava, a mode d'exemple, que al confeccionar un llistat de virtuts morals per avaluar l'adquisició de coneixements morals, un professor pot incloure el terme autodisciplina i altre suggerir el d'espontaneïtat. Es a dir, que s'inclouen ambdós sense considerar la consistència entre els termes i el divers significat que poden tenir sobre diferents persones i nivells socio-culturals. Per exemple, per alguns l'autodisciplina comporta rigidesa del jo, i per tant, es contraposa a l'espontaneïtat. El fet de retolar un conjunt de conductes presentades pel xiquet, en termes de trets positius o negatius, no significa que elles alberguen importància adaptativa o ètica, representa únicament acudir a convencions particulars d'una comunitat. Kohlberg als seus estudis longitudinals va arribar a la conclusió que els trets de personalitat infantil adaptatius o positius no són estables i tenen escàs valor predictor.

Ideologia educativa progressiva i la seua estratègia per a la definició d'objectius

Aquesta ideologia adopta una estratègia filosòfica evolutiva per a definir les metes educatives. Considera que les metes a definir deuen de ser valuoses en si mateix, es a dir, deuen d'albergar un valor intrínsec; així defineix a allò psicològicament valuós en termes evolutius. Per això la noció de desenvolupament es central per a L. Kohlberg, el desenvolupament es la meta de l'educació.

El criteri evolutiu i la noció de desenvolupament són considerats els components més adequats per a definir els canvis de conducta de significació educativa.

La noció de desenvolupament és per a molts psicòlegs i educadors massa ampla i vaga, com per a possibilitar l'elecció de metes educatives i continguts curriculars. Per a Kohlberg sols alguns canvis de conducta poden anomenar-se evolutius o progressius i han d'acomplir certes condicions.

El desenvolupament implica un canvi cap a una major diferenciació, integració i adaptació. Implica a més una norma d'adequació interna que regeix el procés mateix del desenvolupament. Així postula una norma o adequació interna formal que no sols es un ordre de successos en un determinat temps. Es deu especificar que allò vinent té que ser millor. El passatge per mitjà d'una progressió seqüencial, representa el passatge des d'un estadi psicològic menys adequat a altre més adequat.

Kohlberg ens diu que aquesta norma interna d'adequació es suggerida pels estudis que demostren que l'infant prefereix pensar d'acord a les etapes de raonament moral superiors, que a fer-ho des de les inferiors. En condicions normals d'estimulació es mouen en aquesta direcció.

El concepte de desenvolupament, al fer referència a una norma interna d'adequació, implica una diferència fonda amb les nocions d'adaptació basades en l'èxit o conformitat cultural d'índole relativista. Aquesta norma és universal, no es relativa. Kohlberg exemplifica aquesta diferència prenent els casos de Sòcrates i Martin Luther King per allò referent al desenvolupament moral. Haver assolit l'estadi moral superior els va conduir a morir a mans de membres de la seua pròpia cultura i societat. El desenvolupament moral, conseqüentment, no pot ser justificat per normes d'adaptació que busquen la mera conformitat als patrons socioculturals del moment.

En termes de la teoria del desenvolupament moral de Kohlberg, el procedir de Sòcrates i M. L. King va ser moralment superior als dels seus contemporanis que van aconseguir sobreviure. La moralitat de dits personatges era més diferenciada, integrada i era més adequada per què si l'hagueren adoptat els altres podrien haver resolt els problemes i conflictes no resolubles mitjançant els estadis morals inferiors. La norma formal de la teoria psicològica evolutivo-cognitiva no es en si mateixa un fonament, sinó que deu de ser elaborada amb un conjunt de principis ètics i epistemològics a ser justificats mitjançant els mètodes de la filosofia i l'ètica.

Segons Kohlberg en açò resideix el tret distintiu de l'enfocament progressiu, es a dir, en coordinar una concepció filosòfica de principis d'adequació amb una teoria psicològica del desenvolupament amb el fet del desenvolupament.

Les qüestions de valor o adequació són considerades al començament a diferència de l'enfocament de lliure valoració. Kohlberg als seus treballs sobre desenvolupament moral es planteja la noció filosòfica del principi de justícia recurrent a Kant i Rawles per considerar-los que aporten la orientació més adequada per a definir la direcció del desenvolupament. Així tracta d'evitar la fal·làcia naturalista que deriva els judicis de valor sobre els judicis sobre els fets del desenvolupament, encara que estan íntimament relacionats. L'enfocament progressiu es analític i empíric a la volta. Combina una concepció del desenvolupament amb una noció de normes ètiques de desenvolupament, sent aquesta noció plausible de revisió a partir dels fets. Per a Kohlberg els principis filosòfics no poden ser formulats com metes educatives sense plantejar-los prèviament a nivell psicològic, es a dir, traduir-los en afirmacions referides a un estadi de desenvolupament de major adequació. En cas contrari, els principis filosòfics racionalment acceptats serien conceptes arbitraris i d'una doctrina per als alumnes.

La postura cognitivo-evolutiva considera als canvis evolutius de conducta com a irreversibles, generals respecte d'un camp determinat de respostes,

seqüencials i jeràrquics. Un conjunt de canvis de conducta que compleixen aquests trets pot anomenar-se estadi o reorganització estructural.

Kohlberg afirma que el desenvolupament pot donar-se tant naturalment o com a resultat d'un programa educatiu, depenent en ambdós casos de l'experiència. Cal assenyalar que l'experiència estimula el desenvolupament, implica la discrepància i confrontació entre fets experimentats i estructures de processament de la informació; es a dir, que no té res a veure amb l'experiència com la conceben i programen els conductistes als modes d'instrucció com també a les intervencions educatives. L'estimulació del desenvolupament es més bé general, no específica. Per a Kohlberg les experiències necessàries per al desenvolupament de les estructures són universals i per això es poden desenrotllar determinades conductes naturalment, sense planificació d'estímuls donada per instrucció. Però assolir els estadis superiors naturals i universals del desenvolupament no és inevitable, sinó que depèn de l'experiència; per això hi ha formes de desenvolupament que no poden ser valorades com a tals. El concepte d'estadi com «natural» no significa que es vaja a assolir si o si, moltes persones no ho aconsegueixen.

La meta que es proposa la ideologia progressiva no es l'accelerar el desenvolupament, sinó l'assoliment a la vida adulta de l'estadi més elevat. En aquest sentit, es deu estar més preocupat pel retard que en provocar l'accelerament. Kohlberg afirma que existeix un període òptim per estimular el passatge d'una etapa a un altra. Quan un infant ha assolit una etapa determinada, generalment no respon a l'estimulació d'avançar cap a l'etapa següent; així mateix, quan a romàs molt de temps a un estadi tendeix a estabilitzar-se en el mateix, per mitjà del desenvolupament de mecanismes que filtren l'estimulació. El nombrar l'existència d'un període clau no implica que es done a una edat concreta, varia en funció de la persona. Evitar el retard com a meta educativa significa presentar estímuls en períodes crítics.

Kohlberg afirma que el desenvolupament es un concepte més ampli que el desenvolupament lògic-cognitiu. El desenvolupament moral es un aspecte central del desenvolupament que també es defineix mitjançant estadis invariants de raonament moral. Per una part aquests estadis tenen un component cognitiu, pel que pressuposen com a condició necessària però no suficient haver assolit un estadi cognitiu donat. Per altra part els estadis de raonament moral són una condició prèvia per efectuar accions morals fonamentades en principis.

Kohlberg assenyala que així com la educació moral amplià la noció del desenvolupament. Al començament, aquesta restringia el desenvolupament cognitiu, també la noció del desenvolupament del jo que inclou els aspectes cognitius i morals ha passat a ser central per l'enfocament progressiu.

A la infància primerenca es difícil distingir el desenvolupament moral del desenvolupament de jo com a fenomen seqüencial universal està començant a

ser considerat com a guia empíricament significativa en la definició dels objectius educacionals.

Per tot açò, Kohlberg afirma que l'educació per al desenvolupament cognoscitiu i l'educació per al desenvolupament moral deuen de ser considerades en el marc més ampli de la contribució que realitzen per al desenvolupament del jo.

El desenvolupament del jo té dos pols; un es la consciència de si mateix i l'altre la consciència del mon. L'augment d'aquesta consciència es moral, es estètic i metafísic, no sols cognoscitiu; es la consciència de nous significats en la vida. Per a Kohlberg la noció de desenvolupament del jo, que és psicològica, requereix de fonamentació per part de la filosofia.

Finalment, Kohlberg ens assenyala el concepte de desenvolupament, entès en termes d'estadis seqüencials universals, és encara, imprecís per a definir metes educatives per falta d'estudis longitudinals i educatius; no per causes inherents a la vaguetat o imprecisió del concepte.

Discussió i consideracions finals

El pensament de Kohlberg ha aconseguit transcendir el marc de discussió se les teories psicològiques del judici moral instal·lant-se al nucli mateix del debat cultural de la societat americana contemporània, com també de la societat post-industrial de tot occident.

La confrontació ideològica entre la revolució conservadora i la renovació lliberal que va començar al camp de les ciències polítiques i la sociologia, obrint-se posteriorment, a la Psicologia i l'educació.

Kohlberg enquadra clarament les seues teories psicològiques i les seues propostes educatives en el moviment de la renovació lliberal. Les seues crítiques al pensament tradicional recauen més bé, sobre el conservadorisme anglosaxó més que en la tradició europea occidental. La postura conservadora en educació la defineix fonamentalment pel seu caràcter autoritari, adoctrinador i moralista. Als seus treballs, però, Kohlberg centra la seua crítica al lliberalisme conservador, científicista i manipulador de Skinner, al qui equipara amb les postures acadèmiques conservadores, com també al lliberalisme radical i anàrquic de la ideologia educativa romàntica.

És més precís en diferenciar quina deu ser la proposta lliberal en educació que en formular les crítiques a les postures no lliberals. La seua postura lliberal principista no porta a criticar el científicisme, als neutralistes de la ciència, amb gran encert i de forma nova en un pensador nord-americà. Kohlberg tracta de diferenciar-se de les postures relativistes, tan cares per als pensadors lliberals i recorre per a això a la ètica formal de Kant i Rawls. Així proposa com metes del desenvolupament moral assolir només morals d'indole universal i necessària.

Es interessant observar que la renovació lliberal americana recorre al pensament kantianista buscant una postura ètica sòlida. Aquest lliberalisme principista i enèrgic no es fonamenta al relativisme que fa de la tolerància el seu valor central. La seua proposta educativa moral no es conforma amb la descripció dels valors morals sostinguts pels educands per que s'autoconeguen, sinó que admeten la prescripció d'activitats.

Respecte de la seua teoria dels estadis que aplica per a definir els objectius de l'educació, considerem que si bé Kohlberg en l'evolució del seu pensament va anar disminuint la valoració que li atribuïa al desenvolupament cognitiu, plantejant-se la relació amb l'afectivitat i amb l'acció en particular, perdura una visió optimista intel·lectualista. Aquesta visió que ell mateix anomena socràtica, manté que s'actua mal per ignorància i qui coneix allò bo ho elegeix. D'aquesta forma es redueix el rol de la vida afectiva de l'home que pot desviar-lo en el seu obrar. Preval la idea que perfeccionar la raó per mitjà de la virtut intel·lectual es suficient per a que tota la vida de l'home siga virtuosa.

Aquest enfocament racionalista de la relació entre coneixement, afectivitat i voluntat es el que porta a Kohlberg a proposar a l'home autònom com a fi. Busca una ètica de la persona i la llibertat que evita el fundar en Deu l'exigència moral, postura que considera conservadora.

Cap assenyalar que es pot raonar en termes de principis i no viure d'acord amb ells; açò suggereix que són necessaris altres factors addicionals al judici moral per a que el raonament basat en principis es transforme en acció moral.

Entre aquests factors es pot mencionar la situació ambiental i les seues influències (Pérez i García, 1991), els quals s'han estudiat com a dissonància cognitiva; pot definir-se com una tensió o excitació emocional i cognitiva que s'activa en presència de dos pensaments, idees o creences accessibles però psicològicament inconsistents, on per reduir dita excitació desagradable es deurà d'ajustar el pensament o comportament (Festinger i Maccoby, 1964).

Oser i Atholf (1998), des d'una perspectiva kohlbergiana, varen fer una revisió de les investigacions sobre desenvolupament i educació moral i destaquen com a temes més importants per endinsar-se: per una banda, estudiar les relacions que s'estableixen entre el nivell o estructura de raonament i el contingut al voltant del qual es realitza el judici i observar com l'estadi de raonament pot variar segons els continguts sobre els que se raona; per altra banda, analitzar la edat i el context com a variables explicatives del desenvolupament moral.

Cap assenyalar que Kohlberg, encara que la seua postura racionalista no ignorà aquestes variables, afirmà:

l'ensenyament de la justícia com l'ensenyament de la lectura o l'aritmètica es realitza en un context d'aula i escola; la manera en que els estudiants experimenten la vida a l'aula i l'escola té un efecte modelador sobre el que aprenen de allò que ensenya el professor (Power, Higgins i Kohlberg 1989).

Segons Navas (2009) l'aplicació de les idees de Kohlberg a l'ensenyament va portar de la mà una absurda oposició entre forma i continguts. A allò va contribuir l'èmfasi dipositat sobre allò estructural i el desdeny als continguts curriculars i a allò que ell va anomenar «vell sac de virtuts». Encara que Kohlberg matisà i va canviar el seu punt de vista en alguns aspectes, molts docents kohlbergians sospesaren educar en continguts a educar pel desenvolupament (procediments), rebutjant els continguts o el coneixement com a base del currículum.

Malgrat les crítiques assenyalades coincidim amb Navas (2009a, 2009b, 2009c) en que el mètode d'educació moral de Kohlberg i els seus deixebles, per mitjà de l'ús sistemàtic de dilemes morals, permet crear un entorn natural per l'aprenentatge crític. Els estudiants aprenen de manera efectiva i fonda enfrontant-se a situacions o problemes difícils que desafien les seues capacitats i els porten a qüestionar les seues creences sobre realitat, a contrastar els seus arguments amb els dels altres.

Referencies

- Adell, J. (1990). *Análisis crítico de la teoría sobre el discurso del juicio moral de Kohlberg y su aplicación en educación* (Tesis doctoral). Valencia: Universitat de València.
- Blatt, M. i Kohlberg, L. (1975). The effects of classroom moral discussion upon children's level of moral judgement. *Journal of Moral Education*, 4, pp. 129- 161. doi: 10.1080/0305724750040207.
- Colby, A. i Kohlberg, L. (1987). *The measurement of Moral Judgement. Volumen I: Theoretical Foundations and Research Validation. Volumen II: Standard Issue Scoring Manual*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Díaz Serrano, J. (2015). El desarrollo del juicio moral en Kohlberg como factor condicionante del rendimiento académico en ciencias sociales de un grupo de estudiantes de educación secundaria. *Revista Electrónica Educare*, 19(3), p. 6. doi: 10.15359/ree.19-3.8.
- Ellis, A. K. (2014). *Research on educational innovations*. Abingdon: Routledge.
- Elorrieta-Grimalt, M. P. (2012). Análisis crítico de la educación moral según Lawrence Kohlberg. *Educación y Educadores*, 15(3), pp. 497-512.
- Festinger, L. i Maccoby, N. (1964). On resistance to persuasive communications. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 68(4), pp. 359-366. doi: 10.1037/h0049073.
- Hersh, R.; Reiner, J. i Paolitto, D. (1984). *El crecimiento moral. De Piaget a Kohlberg*. Madrid: Narcea Ediciones.
- Kohlberg, L. (1968a). The child as a moral philosopher. *Psychology Today*, 2(4), pp. 25-30. doi:10.1037/e400132009-002.

- Kohlberg, L. (1968b). Early education: A Cognitive-Developmental Approach. *Child Development*, 39, pp. 1013-1062. doi: 10.2307/1127272.
- Kohlberg, L. (1972). The Cognitive-Developmental Approach to Moral Education. *Humanist*, 32, pp. 13-16.
- Kohlberg, L. (1976). Moral stages and moralization: The cognitive-developmental approach. En Lickona, T., *Moral Development and Behavior. Theory, research, and social issues* (pp. 31-53). New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Kohlberg, L. (1980). High school democracy and educating for a just society. En Mosher, R. L. (ed.) *Moral Education. A first generation of research and development* (pp. 20-57). New York: Praeger Publishers.
- Kohlberg, L. i Kramer, R. (1969). Continuities and discontinuities in childhood and adult moral development. *Human Development*, 12, pp. 93-120. doi: 10.1159/000270857.
- Kohlberg, L. i Mayer, R. (1972). Development as the aim of education. *Harvard Educational Review*, 42(4), pp. 449-496. doi: 10.17763/haer.42.4.kj6q8743r3j00j60.
- Komar, E. (1982). Encarnación de valores. En *Actas del Primer Congreso Iberoamericana de Educación*. Buenos Aires: CINA E.
- Linde Navas, A. (2009a). La educación moral según Lawrence Kohlberg: una utopía realizable. *Praxis Filosófica*, 28, pp. 7-22.
- Linde Navas, A. (2009b). Teorías y procedimientos de educación moral en ética y deontología de la comunicación. *Comunicación y sociedad*, 22(2), pp. 35-58.
- Linde Navas, A. (2009c). ¿Tienen vigencia los dilemas clásicos de Kohlberg en Educación Moral? Un estudio de campo. *Campo Abierto*, 28, pp. 137-149.
- Linde Navas, A. (2010). Síntesis y valoración de la teoría sobre el desarrollo moral de Lawrence Kohlberg. *Ágora*, 29(2), pp. 31-54.
- Martí-Vilar, M. i Palma, J. (2014). Diferències segons el nivell d'estudis en el raonament moral prosocial, els valors i l'empatia en estudiants de secundària. *Anuari de Psicologia de la Societat Valenciana de Psicologia*, 15(1), pp. 69-92.
- Millán, A. (1979). *La formación de la personalidad humana*. Madrid: Rialp.
- Moreno, J. E. (2002). Ideologías educativas y enfoque cognitivo del desarrollo moral. *Psicología y Psicopedagogía. Publicación virtual de la Facultad de Psicología y Psicopedagogía de la Universidad del Salvador*, (3), pp. 1-39.
- Neill, A. S. (1960). *Summerhill*. New York: Hart.
- O'Neill, William F. (1981). *Educational ideologies: contemporary expressions of educational philosophy*. Santa Mónica, California, USA: Edit. Goodyear Publishing Co.

- Oser, F. i Atholf, W. (1998). *Autodeterminazio amorala*. Bilbao: Servicio Editorial de la UPV.
- Pérez Delgado, E. i García Ros, R. (1991). *La psicología del desarrollo moral*. Madrid: Siglo XXI de España Editores.
- Piaget, J. (1932). *Le jugement moral chez l'enfant*. París: Alcan.
- Power, F. C.; Higgins, A. i Kohlberg, L. (1989). *Critical assessments of contemporary psychology. Lawrence Kohlberg's approach to moral education*. New York: Columbia University Press.
- Zeledón Ruiz, M. P. (2016). Aprenentatge ètic-moral en la primera infantesa. Una experiència a Costa Rica. *Anuari de Psicologia de la Societat Valenciana de Psicologia, Monogràfic: Educació, 17(2)*, pp. 165-178. doi: 10.7203/anuari.psicologia.17.2.165.

Data de recepció: 24-04-2017

Data d'acceptació: 30-07-2017